

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Op zoek naar een verdwenen negatie

Maat, J.

Publication date

2007

Document Version

Submitted manuscript

Published in

Cimedart

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Maat, J. (2007). Op zoek naar een verdwenen negatie. *Cimedart*, 38(1), 27-32.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Op zoek naar een verdwenen negatie

Jaap Maat

Ooit, vermoedelijk aan het begin van de 13e eeuw, heeft iemand in Parijs iets opgeschreven wat niet klopte. Dat denken wij, een paar onderzoekers in Amsterdam aan het begin van de 21e eeuw. Het is ook mogelijk dat die man (we kunnen gerust aannemen dat het een man was, verder weten we niets van hem) iets anders heeft opgeschreven dan wij denken. Om uit te zoeken hoe dat zit, ga ik naar de Bodleian Library in Oxford, want daar moet het antwoord te vinden zijn: het manuscript wordt daar bewaard.

Het zinnetje dat volgens ons niet klopt, luidt zo:

"omne antecedens ad dubitatum habendum est pro vero vel dubio, id est pro falso".

Dat betekent ongeveer:

"alles waaruit datgene dat betwijfeld moet worden volgt, moet voor waar of betwijfelbaar, dat wil zeggen voor onwaar gehouden worden".

Wat hier raar aan is, is de frase 'waar of betwijfelbaar, dat wil zeggen (id est) onwaar'. Want 'waar of betwijfelbaar' is helemaal niet hetzelfde als 'onwaar'. Hier moet een fout zijn gemaakt, of een vergissing zijn begaan. Maar welke? Het ligt het meest voor de hand om aan te nemen dat de schrijver (degene die de pen hanteerde - dat hoeft niet de auteur geweest te zijn), of de auteur, per ongeluk het woordje 'non' - 'niet' heeft weggelaten. Er had dan moeten staan: 'pro vero vel dubio, id est pro non falso' - 'voor waar of betwijfelbaar, dat wil zeggen voor niet onwaar'. Dit zou de frase helemaal begrijpelijk maken: er zijn dan kennelijk drie mogelijkheden, waar, betwijfelbaar, onwaar; en als iets niet onwaar is dan is het dus waar of betwijfelbaar. Geen vuiltje meer aan de lucht.

Als dit het hele probleem was, dan zat ik het nu niet uit te leggen, want dan was ik vast niet naar de Bodleian Library gegaan om naar het manuscript te kijken, en dan had de redactie van Cimedart niet gevraagd of ik wilde opschrijven wat ik daar deed. Helaas (gelukkig dus eigenlijk, want nu had ik een excuus om die fantastische bibliotheek weer eens binnen te gaan - iets wat niet zomaar kan - dat vertel ik straks) lost het toevoegen van het woordje 'non' op die plaats maar weinig op. Een stukje van de zin wordt begrijpelijk, maar de zin als geheel blijft een raadsel. Want het advies dat hij lijkt te geven is bar slecht. Als je namelijk iets waaruit datgene dat betwijfeld moet worden volgt, voor waar houdt, dan moet je datgene dat betwijfeld moet worden ook voor waar houden. En dan kun je niet meer volhouden dat het betwijfeld moet worden. De zin formuleert dus een regel - zo lijkt het tenminste - die ogenblikkelijk tot verlies leidt als je hem volgt. Alsof een handboek voor keepers de regel geeft: schiet zodra je de bal krijgt in eigen doel.

Ik begin ineens over regels en over verliezen omdat het raadselzinnetje voorkomt in een traktaat dat gaat over iets wat veel weg heeft van een spel. Er zijn regels en als je

meedoet heb je een van twee mogelijke rollen: 'opponens' of 'respondens'. In de rol van de laatste kun je goed of slecht presteren. Dit soort bezigheid stond in de Middeleeuwen bekend als 'obligationes', wat zoiets betekent als 'verplichtingen'. De opponens bracht een stelling naar voren, die door de respondens werd geaccepteerd. Vaak was het een stelling waarvan de deelnemers wisten dat hij onwaar was. Dit was voor de respondens meestal geen belemmering om zo'n stelling voor zijn rekening te nemen. Zodra hij dat deed, begon het spel, en was hij verplicht om consistente antwoorden te geven op alle volgende stellingen die de opponens naar voren bracht. Voor die antwoorden had hij slechts keus uit drie mogelijkheden. Hij kon zeggen: "ik geef het toe" (ofwel "ik houd het voor waar"). Hij kon ook zeggen: "ik ontken het" (ofwel "ik houd het voor onwaar"). En tenslotte kon hij zeggen: "Bewijs het!" ofwel "Ik betwijfel het!". Voor de opponens was het de kunst om zijn stellingen zodanig te kiezen dat de respondens in tegenstrijdigheden verstrikt raakte, bijvoorbeeld doordat hij ontkende wat hij eerst had toegegeven. Als er zoiets gebeurde, was het spel meteen afgelopen. De respondens moest uiteraard zijn best doen om dit te vermijden, en hoe langer hij daarin slaagde hoe beter hij het deed.

Er is weinig bekend over de achtergrond van de obligationes. In de Middeleeuwse teksten die er over gaan wordt bijna niets verteld over het doel ervan, of over hoe een en ander praktisch in zijn werk ging. Mede daardoor zijn de obligationes zeer intrigerend. Ik maak deel uit van een leesgroepje, dat probeert om inzicht te krijgen in wat die obligationes nu precies inhielden. We lezen de 'Obligationes Parisienses, found in Oxford Canon misc 281'. Het is een tekst die nog maar weinig bestudeerd is, en hij is bijzonder doordat er, anders dan in vergelijkbare teksten, veel aandacht wordt besteed aan een speciaal soort obligatio, namelijk de dubitatio. In dit type obligatio neemt de respondens het niet als verplichting op zich om vol te houden dat een bepaalde stelling waar is, maar dat deze betwijfelbaar is. En in deze context stuiten we op het onbegrijpelijke zinnetje:

"omne antecedens ad dubitatum habendum est pro vero vel dubio, id est pro falso".

Het dubitatum - datgene dat betwijfeld moet worden - is dus de stelling waar deze obligatio om draait. Alle antwoorden van de respondens moeten consistent zijn met de betwijfelbaarheid van deze stelling. Zoals ik net al vermeldde, kunnen we 'pro falso' wel veranderen in 'pro non falso' om het laatste stukje van de zin begrijpelijk te maken, maar we blijven dan zitten met een regel die duidelijk niet deugt. Als we toch negaties mogen invoegen, zouden we dat liever doen vóór 'vero', want dan klopt het beter: alles waaruit het dubitatum volgt, moet voor onwaar of betwijfelbaar gehouden worden. Want zolang je dat doet, kun je niet onmiddellijk door de opponens in een contradictie gevangen worden. Maar als 'non vero' de bedoeling geweest is, is niet meer te begrijpen waarom er 'id est pro falso' staat. Want 'non vero' en 'falso' zijn waarschijnlijk wel hetzelfde in dit verband, maar 'non vero vel dubio' en 'falso' zijn niet hetzelfde. Kortom, het enige waar we vrij zeker van zijn, is dat er een fout in het spel is. En we zouden graag weten welke. Heeft de auteur een denkfout gemaakt? Heeft iemand een schrijffout gemaakt? Of is er bij de transcriptie van het manuscript iets fout gegaan?

De tekst die we gebruiken is in 1975 in het tijdschrift Vivarium gepubliceerd door de Rijk, de legendarische kenner van de middeleeuwse logica, die door talrijke tekstedities

een uitgestrekt gebied toegankelijk heeft gemaakt (zijn monumentale 'Logica Modernorum' is een paar jaar geleden nog bijna per ongeluk afgedankt door de wijsbegeerte-bibliotheek van de UvA, tijdens iets wat een mooie door het UB-management bedachte naam had die ik ben vergeten, zoiets als 'actualiseringsoperatie', of 'indikkingsproces', of iets heel anders, maar het betekende in ieder geval 'weggooien' - die fout is gelukkig hersteld door de oplettendheid van een medewerker met belangstelling voor geschiedenis - ik heb het inmiddels nagevraagd: het heette 'deselectie'). De heer de Rijk is al jaren geleden geëmeriteerd, maar werkt nog altijd met veel enthousiasme. Toen ik hem opbelde om te vragen of er misschien bij de transcriptie een fout gemaakt kon zijn, zei hij: "Jazeker" en hij excuseerde zich voor het geval dat daadwerkelijk zo zou zijn. De microfilm van het manuscript had hij niet bij de hand. Om uitsluitel te krijgen over ons probleem moest ik dus of die microfilm ergens in Nederland of het originele handschrift in Oxford bekijken. Het kwam goed uit dat ik toch in Oxford moest zijn (want ik ga daar binnenkort een dag per week werken, aan een ander onderzoek).

De Bodleian Library, ofwel 'de Bodley', is de onderzoeksbibliotheek van de universiteit van Oxford, waar meer dan 7 miljoen boeken kunnen worden ingezien. Je kunt er geen boeken lenen. Het hoofdgebouw is oud en fraai en daardoor een bezienswaardigheid, waar toeristen in groepen worden rondgeleid. De groepen zijn klein en de gidsen fluisteren, om het eerbiedwaardige wetenschappelijke werk niet te storen. Helemaal bovenin bevindt zich het architectonische pronkstuk: Duke Humfrey's. De toeristen mogen daar niet verder komen dan een houten hekwerk dat als de boeg van een schip de hal insteekt. Op de punt zit een portier. Daarachter is een zaal die volstaat met eeuwenoude boeken in hoge, donkere houten kasten. Het is een van de locaties die men gebruikt heeft voor een Hogwarts-decor in Harry Potter films. Als je een middeleeuws manuscript wilt inzien, moet je (mag je) naar deze zaal. In deze zaal zal ik er achter moeten kunnen komen of er een negatie verdwenen is, of verschoven, in het 13e eeuwse traktaat.

Niet iedereen mag boeken inzien in de Bodley, en voor het inzien van manuscripten gelden extra strenge eisen. Je moet aan de universiteit van Oxford werken, of je moet een aanbeveling hebben van iemand in een verantwoordelijke positie die jou persoonlijk kent. Er komen jaarlijks honderden mensen van over de hele wereld om in de Bodley te werken. Die moeten allemaal eerst langs bij 'Admissions', voor het verkrijgen van een lezerskaart. De identiteit van de aanvrager en de aanbevelingen worden door de daar werkzame dames nauwkeurig gecontroleerd. Voordat de lezerskaart wordt uitgereikt, moet de lezer hardop in zijn eigen taal de volgende verklaring voorlezen: "I hereby undertake not to remove from the Library, or to mark, deface, or injure in any way, any volume, document, or other object belonging to it or in its custody; not to bring into the Library or kindle therein any fire or flame, and not to smoke in the Library; and I promise to obey all rules of the Library." Een perfect systeem, want er heeft nog nooit iemand brand gesticht in de Bodley.

Omdat ik nog niet op de loonlijst van de universiteit sta, moet ik naar 'Admissions' voor een lezerskaart. Voor mij is een student uit Frankrijk aan de beurt, een mediëvist die manuscripten wil bekijken. Maar o nee, daar kan met het flodderige aanbevelingsbriefje dat hij heeft laten sturen geen sprake van zijn: geen briefhoofd, onduidelijk wie hem

heeft ondertekend, wie garandeert dat hij het briefje niet zelf heeft geschreven? De 'Admissions' dame brengt de boodschap met slecht verborgen machtswellust; de student wordt zichtbaar ongelukkig. Maar misschien, kirt de dame, misschien kan ze toch iets voor hem doen - heeft de student een inschrijvingsbewijs van zijn universiteit bij zich? Terwijl ik probeer me alvast geestelijk te wapenen tegen dit theater, regelt een andere dame in een ommezien een lezerskaart voor mij, omdat ik er al eerder een heb gehad. Het is een kaart voor 'Group A'. De weg naar het handschrift van de Obligationes Parisienses ligt nu open.

De portier die op de boegspriet van de balustrade waakt over de toegang tot Duke Humfrey's heeft een boek waar bezoekers hun naam moeten inschrijven. Ik heb ruim de tijd; het is 10 uur 's ochtends en de bus naar het vliegtuig gaat pas om 2 uur. En ik hoef eigenlijk maar één zinnetje te bekijken. Ik moet extra opletten of er misschien iets in de marge staat geschreven - misschien wel het woordje 'non'. Dat zou mooi zijn, in zekere zin. Als ik bij de balie 'canon misc 281' heb aangevraagd, hoor ik dat het ongeveer twee uur kan duren voor het manuscript in de leeszaal is. Geeft niet. Dan heb ik nog even tijd voor een wandeling door de stad. Er zijn altijd leuke dingen te zien, zoals een briefje bij de ingang van een college: "Undergraduates (bachelor-studenten) worden er aan herinnerd dat het niet is toegestaan om betaald werk te doen zonder uitdrukkelijke toestemming van hun tutor". In Amsterdam hebben studenten steeds meer moeite om tussen hun drukke werk door nog tijd te vinden voor een werkgroepbijeenkomst - hier is werken verboden tenzij je tutor het goed vindt. Voordat iemand daar om gaat lachen is het nuttig om te weten dat het percentage studenten dat uitvalt in Oxford zeer laag is (ik meen 3).

Om 12 uur ben ik terug in Duke Humfrey's. Het manuscript is gearriveerd. Het is een piepklein boekje in een kartonnen doos. Ik ga aan een tafel tussen boekenkasten zitten om het voorzichtig te bekijken. Achthonderd jaar geleden heeft iemand deze perkamenten velletjes vol gepend en nu kijk ik er naar. De inkt steekt nog altijd duidelijk af tegen de achtergrond. Eerdere lezers hebben zich gelukkig allemaal aan hun plechtige belofte gehouden: nergens aantekeningen of strepen. Het boekje is bijna helemaal gevuld met een verhandeling die mij nu niet interesseert. Helemaal achterin, in een ander handschrift, dat wist ik al uit de editie van de Rijk, staat het traktaat over obligationes. Maar wat is dit? Dit zijn echt minuscule lettertjes. Het schrift lijkt meer op een kruising tussen Arabisch en Chinees dan op Latijn. Help! Dit is onleesbaar. Het traktaat beslaat 25 pagina's in de editie van de Rijk. Het origineel staat op 6 nietige velletjes. Ik tuur en tuur totdat ik hier en daar iets herken. Over een uur gaat de bus die ik niet mag missen.

Bij de balie vraag ik een vergrootglas. Ik mag er een kiezen uit een doos. Het helpt wel, en het wordt ook duidelijk waarom het schrift niet op Latijn leek. Het wemelt van de bijzondere tekens voor veelgebruikte woorden, en er zijn allerlei diacritische tekens die afkortingn aangeven. Het traktaat is in een soort stenografie opgetekend. Ik kan me ineens heel goed voorstellen dat niemand ooit de moeite heeft willen nemen om deze tekst te bestuderen - dat gepriegel daar achterin dat onooglijke boekje. Mijn bewondering voor het werk van de Rijk verdubbelt, minstens; wat hij heeft moeten doen lijkt meer op reconstrueren dan op transcriberen. En wij zijn nu wel in de inhoud geïnteresseerd geraakt. Maar waar is het rare zinnetje? Ik zoek en kijk heen en weer van

het vergrootglas naar de tekst van de Rijk, steeds gejaagder want de tijd gaat harder naarmate je er minder van hebt. Het zal me toch niet gebeuren dat ik straks naar de bus moet rennen zonder het zinnetje gevonden te hebben?

Daar! "oe ant ad dubit hand ; pro ∞ ¥ dubio . | . po fa" (dit is een soort impressie, niet een weergave van wat er staat, wegens beperkingen van de tekstverwerker). Dat moet het zijn. Ik heb het! De opluchting dat ik het zinnetje nog op tijd heb gevonden is sterker dan de teleurstelling over het feit dat het raadsel niet is opgelost. Er staat, voor zover ik het kan beoordelen, exact wat de Rijk al in zijn editie had gezet. Nergens een extra 'non', ook niet in de marge. En de zinnen ervoor en erna zijn zo te zien al even correct getranscribeerd. Het ligt dus niet aan de editie - dat weten we nu zeker. Het was iemand in de dertiende eeuw die zich op een of andere manier vergist heeft, waarschijnlijk.

Cimedart, 38/1, 2007